(moet), ik wil niet zeggen ontmoedigd, maar toch met minder respect bezien worden." Hij lijkt hier echter te vergeten dat zijn grote held Carlo Ginzburg al aan het bronnenonderzoek voor zijn microstorie begon, toen niets er nog op leek dat deze in "het debat" een belangrijke rol zouden gaan spelen.

Veel is er de laatste jaren gediscussieerd over de autonomie van de geschiedfilosofie: de theoretici zouden de praktijk van de geschiedbeoefening hebben genegeerd. Pogingen om de geschiedfilosofie terug te brengen naar het vak zelf zijn er daarom wel meer geweest. Zo heeft men wel geprobeerd de geschiedfilosofie te historiseren door toepassing van een aangepaste versie van de inzichten van Thomas Kuhn. Deze zogenaamde pragmatische geschiedfilosofie wordt door Ankersmit echter terzijde geschoven. Zij is volgens hem een "restauratieve strategie", omdat zij steeds op zoek is gebleven naar "absoluut betrouwbare fundamenten". Door deze laatste mogelijkheid te ontkennen en het historisch debat centraal te stellen heeft Ankersmit zijn eigen(zinnige) weg terug naar de geschiedbeoefening afgelegd. De vakhistoricus blijft echter weer met lege handen achter.

De ideologiekritiek gedeconstrueerd

Anton Simons

Recensie van: Tony Hak en Niels Helsloot (red.), *De taal kan barsten. Spanning tussen taalkunde en maatschappijwetenschap*. Inleiding, vertaling en commentaar bij teksten van Michel Pêcheux e.a. , Krisis-onderzoek (nr. 3), Amsterdam 1991.

De regering Lubbers bekommert zich om werklozen die werk zoeken. De Verenigde Staten zullen geweld gebruiken tegen de agressieve staten die de wereldorde bedreigen. De taal is een eenheid die barsten vertoont.

Deze drie zinnen bevatten alle een onduidelijkheid. Bekommert de regering Lubbers zich alleen om werklozen die werk zoeken, of ook om andere werkelozen? Zullen de Verenigde Staten alleen geweld gebruiken tegen staten die de wereldorde bedreigen of tegen alle agressieve staten? Is de taal nu wel of geen eenheid? Is ze een schijnbare eenheid die in werkelijkheid uit elkaar valt, of is ze een eenheid die aan haar oppervlakte voortdurend bedreigd wordt door scheurtjes?

De Franse taalfilosoof Michel Pêcheux (1938-1983) zou de drie zinnen betitelen als invoegingsschrijven. De betrekkelijke bijzinnen leiden in een bepaald heersend maatschappelijk vertoog tot de invoeging van de bijzin in de hoofdzin. Zo wordt tegelijk een afhankelijkheidsverhouding tot stand gebracht tussen twee inhouden, tussen de regering Lubbers en de werklozen, tussen de Verenigde Staten en andere staten, tussen de taal en haar barsten. Hier is rechtstreeks te zien hoe de taal ingrijpt in de werkelijkheid door haar in vakjes te verdelen. Kenmerkend voor Pêcheux is dat hij juist in deze overmeestering van de werkelijkheid het aanknopingspunt ziet om los te komen van de strikken van de taal. Op het moment dat de taal als een grammaticale ordening zichtbaar wordt, komen ook haar dubbelzinnigheden en tegenstrijdigheden aan de oppervlakte. Wanneer we ons afvragen wat met bovenstaande zinnen precies wordt bedoeld, zijn we gedwongen de zinsdelen van elkaar los te koppelen en een ander verband tussen hen aan te brengen. Welk verband, dat moeten we van geval tot geval bezien. De grammatica is ons hierbij niet meer van dienst. De (historische, maatschappelijke) werkelijkheid herneemt haar rechten op de symbolische ordening van de taal.

De verhouding tussen de talige orde-

ningen en dat wat ontsnapt aan deze ordening is een vertrouwd thema in de Franse filosofie. Men treft het onder meer aan bij Lacan, Kristeva, Derrida, Foucault en Lyotard. Dat men in zulke opsommingen de naam van Pêcheux nooit tegenkomt, heeft ongetwijfeld te maken met het feit dat diens naam tezeer wordt geassocieerd met die van Althusser, dus met de Marxistische ideologiekritiek, dus voortdurend verdacht wordt van dogmatisme. Die associatie is niet helemaal terecht. Anders dan Althusser heeft Pêcheux zich geconcentreerd op de taalproblematiek, maar meer nog telt dat Pêcheux zich een uitweg uit deze problematiek in de vorm van een theorie heeft ontzegd. Zijn teksten zijn in die zin 'decontruerend' dat ze tegenstrijdigheden in taalkundige theorieën van *binnenuit* blootleggen zonder de kritiek slechts op te hangen aan het bestaan van het proletariaat of aan de wetenschappelijkheid van het latere oeuvre van Marx.

Het zal wel geen toeval zijn dat juist na het overlijden van de 'grote meester' een bundel is verschenen met enkele vertaalde artikelen van zijn 'leerling' Michel Pêcheux: *De taal kan barsten*. In een aantal van deze artikelen is Pêcheux bijgestaan door Françoise Gadet, Claudine Haroch en Paul Henry; in navolging van de redacteuren van de bundel blijf ik hier gemakshalve spreken van Pêcheux. Welnu, diens teksten kunnen nu gemakkelijker op hun eigen merites worden beoordeeld. De bundel maakt deel uit van de reeks *Krisis-onderzoek* en is gewetensvol vertaald, voorzien van een algemene inleiding, een afzonderlijke inleiding op elk artikel en commentaar in de vorm van voetnoten door Tony Hak (socioloog) en Niels Helsloot (filosoof). Zij kozen voor een selectie uit met name het latere werk van Pêcheux, uit de tachtiger jaren. Uit deze jaren bevat de bundel twee bijdragen aan het congres *Matérialités discursives* (1981), drie gedeelten uit Pêcheux' boek *La langue introuvable* (1981) en het artikel '(De-)constructie van taaltheorieën' uit 1982. Uit de zeventiger jaren is slechts één artikel opgenomen: 'Semantiek en de Saussuriaanse breuk: de taal, taal, vertoog' uit 1971. *Les vérités de la Palice* ('Waarheden als koeien') uit 1975 is niet vertegenwoordigd. Hieruit blijkt hoezeer de inleiders de associatie van Pêcheux met Althusser naar de achtergrond hebben verschoven. In *Les vérités de la Palice* relateert Pêcheux zijn eigen taalanalyse, namelijk het meest uitgesproken aan de ideologietheorie van Althusser.

Toch besteden Hak en Helsloot in hun inleiding de nodige aandacht aan de verhouding van Pêcheux tot Althusser. Hun - gecompliceerd geformuleerde - visie daarop interpreteer ik als volgt: Pêcheux heeft de theorie van Althusser opgevat als een paradox. Zij wil verschijnselen als het subject verklaren uit de ideologie en tegelijkertijd de eenheid van de ideologie aanvechten. Beide elementen van deze onderneming zijn door Pêcheux nader uitgewerkt op het terrein van de kentheoretische problemen van de taalkunde. Juist door de logische tegenstrijdigheid van beide elementen niet in een theorie op te lossen, heeft Pêcheux Althusers werk zodanig geïnterpreteerd dat het bruikbaar wordt voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek.

De taalkunde is bij Pêcheux dus een toepassingsgebied voor de ideologiekritiek, maar als zodanig is het niet willekeurig. Via de taal kunnen we volgens hem inzicht krijgen in de sociale werkelijkheid, mits we ons realiseren dat de taal niet bestaat uit gesloten structuren die de werkelijkheid naadloos afbeelden. De taal is 'vol barsten'; de taalstructuren weerspiegelen de conflicten van de samenleving. Om daar zicht op te krijgen moeten we de heersende taalkundige opvattingen bekritiseren, van binnnenuit en van buitenaf.

De kritiek van binnenuit de taalkunde werkt Pêcheux uit als 'deconstructie', de kritiek van buitenaf als ideologiekritiek, die wordt ingezet voor een "adequaat be-

grip van ideologische strijd". (p. xviii) Beide vormen van kritiek monden vervolgens uit in een 'vertooganalyse'. Onder 'vertoog' verstaat Pêcheux "een homogeen en vanzelfsprekend stelsel waaraan spreken (of schrijven) en luisteren (of lezen) onderworpen is". (p. xvi) De ideologische strijd begint in deze opvatting waar het heersende vertoog van buitenaf wordt aangevochten.

Voor 1975 houdt Pêcheux zich vooral bezig met de vertooganalyse. Na dit jaar, waarin het reeds eerder genoemde *Les vérités de la Palice* verschijnt, stelt Pêcheux zijn methode bij. Het gaat er dan niet meer alleen om vast te stellen wat een vertoog is, maar ook hoe binnen in eenzelfde vertoog de werkingen van andere vertogen zichtbaar zijn. Tussen deze verschillende vertogen bestaan bvepaalde krachtsverhoudingen: sommige zijn heersend, andere ondergeschikt. De vernieuwde vertooganalyse dient deze, meestal versluierde, krachtverhoudingen zichtbaar te maken. Het resultaat van de analyse is een inzicht in de krachtsverhouding tussen verschillende vertogen, door Pêcheux aangeduid met de term 'interdiscours'.

Dat heeft grote gevolgen voor de status van het denken over taal. Dit dient zich niet te presenteren als een alles omvattende en verklarende kentheorie, omdat dit zou neerkomen op de vervanging van de ene gesloten grammatica door een ander gesloten discours. In plaats daarvan moet de vertooganalyse de tegenstrijdigheden in de grammatica zelf opsporen en in relatie brengen met een anderssoortig vertoog. Pêcheux heeft dat, zoals de bundel getuigt, zelf volop gedaan door de taaltheorieën van Saussure, Harris en Chomsky op een intelligente manier uit elkaar te sleutelen. Naar aanleiding van zijn kritiek op Chomsky komt Pêcheux tot het concept 'interdiscours', dat noch een nieuwe theorie, noch een willekeurig 'kennis- en geloofssysteem' is: "Het discursieve moet herleid worden op een *interdiscours* dat de 'gegeven' sequentie vormt door inwerking van sequenties die erbuiten staan, er onafhankelijk van zijn en eraan voorafgaan. Het 'absolute buiten' zou dan niet meer het (buitentalige) kennis- en geloofssysteem zijn, dat terugslaat op door een subject gedachte ideeën en objecten. Het zou bestaan uit de eigen orde van het interdiscours: uitwerkingen van het vertoog binnen (werkelijke of denkbare) archief-velden in de zin van Foucault." (p. 71-72)

In de tekst van Foucault waarop Pêcheux zinspeelt (door de vertalers in een noot toegevoegd), blijft dit 'archief' een 'spel van regels' te zijn, in de zin van regels die de uitspraken beheersen. Dat roept onvermijdelijk de vraag op hoe die verhouding tussen het spel en de regels precies te denken is. Gaat het om een dichterlijk spel binnen de strikte regels van de taal, of om een spel waarvan ook die regels zelf het voorwerp kunnen vormen? Pêcheux zegt: beide. De regels hebben een zekere geldigheid, maar stuiten voortdurend op zaken die hen te boven gaan, op meerduidigheden die binnen het bestaande taalspel niet geformuleerd kunnen worden. Het spel lijkt dus zowel 'binnen' als 'met' de regels te kunnen worden gespeeld.

Pêcheux eindigt dan ook niet met een nieuw determinisme. Noch de theoretische waarheid, noch de bestaande krachtsverhoudingen - het 'interdiscours' - bepalen in laatste instantie ons taalgebruik. De inleiders stellen onomwonden: "Meer dan om pasklare antwoorden te geven, gaat het er voortaan om de juiste - en steeds nieuwe - vragen te stellen." (p. xvii)

Een dergelijke benadering van taal is eerder filosofisch dan taalkundig of sociologisch. Dat neemt niet weg dat Pêcheux' werk juist belangrijk kan zijn voor filosofen door de reserve die hij tegen 'gefilosofeer' heeft. Pêcheux wantrouwt het vrijblijvend en vakmatig vragenstellen dat niets meer te maken heeft met de 'maatschappelijke praktijk'. Hij

verlaat weliswaar de ideologiekritiek, maar weigert de overgang van de ideologiekritiek naar een gemakkelijk soort postmodernisme mee te voltrekken.

Hoe edel deze positie ook is, ze is allerminst gemakkelijk en bovendien voor interpretatoren moeilijk te plaatsen. Dat is ook af te lezen aan de inleiding van Hak en Helsloot, waarin de positie van Pêcheux mijns inziens niet scherp genoeg is neergezet. Ik wil deze recensie dan ook besluiten met het aangeven van enkele onzekerheden die mij na lezing van hun interpretatie overblijven.

Allereerst betreft dat Pêcheux' 'determinisme'. De inleiders schetsen Pêcheux als een van de weinige Althusserianen die zich "daadwerkelijk aan een onderzoek hebben gewaagd" in "wetenschappen die de 'werkelijke' determinaties van het menselijk bestaan zouden kunnen blootleggen." (p. xi) Anderzijds zou Pêcheux zich in zijn onderzoek juist van Althussers "deterministische trekjes" hebben losgemaakt. Dit laatste kan volgens mij worden betwijfeld. In de vertaalde teksten komt Pêcheux naar voren als een criticus van taalopvattingen als die van Chomsky, waarbij het taalgebruik wordt bepaald door de grammaticale regels. Maar daarvoor in de plaats worden het taalgebruik en de grammatica bij Pêcheux zelf bepaald door de krachtsverhoudingen tussen verschillende vertogen, het 'interdiscours'. Het determinisme van Althusser, dat stelt dat de maatschappelijke structuur als geheel ons taalgebruik bepaalt, lijkt simpelweg te zijn vervangen door een ander determinisme, volgens welke de maatschappelijke krachtsverhoudingen ons taalgebruik bepalen. Wat dan uit het gezichtsveld verdwijnt, is de wijze waarop we zelf die krachten in stand houden en eventueel kunnen veranderen.

Aan de andere kant is het allerminst zeker of we Pêcheux in de richting van een nieuwe, deterministische ideologietheorie moeten verstaan. Als we de inleiders geloven, kunnen we Pêcheux ook op een andere manier lezen. Volgens hen wilde Pêcheux voor de sociale wetenschappen een bruikbare taalopvatting scheppen, een methode waarmee tijdelijke fixaties van betekenissen beschreven kunnen worden. Zij stellen vast dat Pêcheux daar niet in is geslaagd. Zowel de taal als de sociale werkelijkheid zit vol barsten. Een taal zonder barsten, zoals bijvoorbeeld in de vorm van een sluitende theorie, is onmogelijk. De vraag is dan, wat er van de ideologiekritiek nog resteert. De inleiders benadrukken meermalen dat Pêcheux zich niet neerlegt bij de verbrokkeling van betekenissen en een begrip van ideologische strijd mogelijk wil maken. Het probleem van onze 'postmoderne' tijd is echter dat deze strijd zowel nodig als moeilijk realiseerbaar is. Bij Pêcheux worden de grammaticale regels en oordelen bepaald door de krachtsverhoudingen tussen verschillende vertogen, het interdiscours. Ideologische strijd zou moeten beginnen op het punt van waaruit deze krachtsverhoudingen beheersbaar kunnen worden. Dat punt is echter voor ons moeilijker te lokaliseren dan voor Marx, die het in het proletariaat meende te hebben gevonden. Soms lijkt er bij Pêcheux toch een erfgenaam van het proletariaat te bestaan, bijvoorbeeld in zijn *"logisch niet in evenwicht gebrachte vertoogwerelden"*. Het betreft hier ideologische rituelen en andere vertogen waarin de "dubbelzinnigheid en het veelduidige een niet te omzeilen structureel feit" vormen. Het is echter niet in te zien hoe de verbrokkeling en verglijding van betekenissen kan worden tegengegaan in maatschappelijke praktijken waar het veelduidige juist hoog in het vaandel staat. Het begrip 'ideologische strijd' blijft dan een mooie, maar wat zweverige oproep.

Een laatste onzekerheid blijft over door de manier waarop de inleiders in enkele snelle verwijzingen Pêcheux' deconstructie met die van Derrida contrasteren. Derrida zou de regels van de taal hebben vervangen door een spel met

de taal en daardoor voorbij gaan aan het verlangen een alternatieve taalopvatting te formuleren, waarmee binnen de sociale wetenschappen te werken valt. Het project van Pêcheux krijgt in de beschrijving van Hak en Helsloot zelfs de toon van een principiële stellingname. Interessanter zou het zijn geweest wanneer de inleiders de discussie met Derrida op een ander niveau waren aangegaan. Men kan zich namelijk afvragen of Pêcheux in feite niet veel dichter bij Derrida uitkomt dan de inleiders menen. Zowel Pêcheux als Derrida gaan in op de vraag welke plaats hun eigen filosofische vertoog in het politieke en maatschappelijke krachtenveld inneemt en beide denkers menen dat dit eigen vertoog geen afdoende antwoord kan geven op alle problemen die zich daar voordoen. De deconstructie (van Derrida) is geen theoretisch spel, maar werkt als vertoog zelf op de (sociale en andere) werkelijkheid in. Juist om die redenen zou een vergelijking tussen de deconstructie van Pêcheux en die van Derrida interessant zijn. Soms lijkt Pêcheux zelfs nog verder dan Derrida te gaan door in plaats van een deconstructie zelfs een "bevrijding van de betekenis" na te streven: "De stommeling uithangen, dat wil zeggen: besluiten niets te snappen van wat je leest, buitenstaander te blijven met betrekking tot je eigen lezing, de toch al aanwezige verbrokkeling van sequenties stelselmatig te overdrijven, om het woordmateriaal eindelijk helemaal te bevrijden van de resten betekenis die er nog aan kleven." (p. 23) We zijn dan toch, en misschien gelukkig, ver verwijderd van een ideologietheorie.